

Oral History; From Necessity to Limitation

Mojtaba Nikrahi¹, Abdullah Ismaili²

^{1,2} Author and Researcher in the Field of Holy Defense

Abstract: Today, the entry of oral history into the field of historiography in many scientific and research centers of the world has opened a new perspective for historians and researchers. With the introduction of oral history, an opportunity was obtained to look at the issues, events, incidents, and historical phenomena and their hidden and evident angles from a new perspective. Oral history is a technique and method that records the memories, observations, and hearings of the agent (director, performer, and actor) or witness of a scene and historical event using tools such as audio recorders and video cameras (audio and video in the form of a conversation. In order to better use this scientific and efficient method, it is necessary to know it so that it can be used optimally. Oral history, by its nature, has necessities and limitations, which are reviewed in this article using library data and descriptive-analytical methods.

Key Words: Oral History, Active Interview, Historian, Interviewer

تاریخ شفاهی؛ از ضرورت تا محدودیت

مجتبی نیکراهی^{۱*}، عبدالله اسماعیلی^۲

^۱ نویسنده، محقق و پژوهشگر حوزه دفاع مقدس

^۲ نویسنده، محقق و پژوهشگر حوزه دفاع مقدس

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۰۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۰۴

چکیده

امروزه ورود رسمی تاریخ شفاهی به عرصه تاریخنگاری در بسیاری از مراکز علمی و تحقیقاتی و دانشگاهی جهان، چشماندازی جدید در مقابل مورخان و محققان گشوده است. با طرح تاریخ شفاهی، فرصتی به دست آمد تا به موضوعات، وقایع، حوادث و پدیده‌های تاریخی و زوایای پنهان و پیدای آنها از منظری نو نگریسته شود. تاریخ شفاهی، تکنیک، روش و شیوه‌ای است که با استفاده از ابزارهای چون ضبط صوت و دوربین فیلمبرداری (صوت و تصویر) خاطرات، مشاهدات و شنیده‌های عامل (هدایت‌کننده، مجری و نقش‌آفرین) یا شاهد و حاضر یک صحنه، رویداد و واقعه تاریخی را در قالب گفتگو، ثبت و ضبط و ثبت می‌کند. برای استفاده بهتر از این روش علمی و کارآمد، باید آن را شناخت تا بتوان به‌نحو مطلوب از آن بهره برد. تاریخ شفاهی، بنا به ذاتش ضرورت‌ها و محدودیت‌هایی دارد که در این مقاله با استفاده از داده‌های کتابخانه‌ای و روش توصیفی-تحلیلی نقد و بررسی می‌شوند.

واژه‌های کلیدی: تاریخ شفاهی، مصاحبه فعال، تاریخ‌نگار، مصاحبه‌گر.

مقدمه

(شیوه‌نامه تاریخ شفاهی، ۱۳۹۸). به عبارت دیگر، تاریخ شفاهی یکی از شیوه‌های پژوهش در تاریخ است که به شرح و شناسایی وقایع، رویدادها و حوادث تاریخی براساس دیده‌ها، شنیده‌ها و عملکرد شاهدان، ناظران و فعالان آن ماجراها می‌پردازد (حسن آبادی، ۱۳۹۴: ۱۳). در واقع، تاریخ شفاهی تکنیکی است که با هدف پاسخگویی به سؤالات مشخص، به مصاحبه با افراد شاهد و مطلع می‌پردازد (حسن‌آبادی، ۱۳۸۵: ۲۳-۲۱). جمع‌آوری و نگهداری اطلاعات دست اول و ارائه آنها به محققان، مهم‌ترین وظیفه تاریخ شفاهی است (سامر و کوینلن، ۱۳۹۲: ۱۷).

تاریخ شفاهی در زمره فلسفه انتقادی تاریخ است؛ یعنی کوششی است برای کشف معنا و مفهوم در روند کلی رویدادها (نورائی و ابوالحسنی ترقی، ۱۳۹۴: ۳۱). از این منظر، تاریخ شفاهی نه تنها روشی برای بازسازی واقعه مشخصی است، به جزئیات و اتفاقات پیرامون آن نیز توجه دارد (نورائی و ابوالحسنی ترقی، ۱۳۹۴: ۳۲).

مجموعه‌های تاریخ شفاهی یکی از روش‌های بررسی تاریخی بر پایه روش شناسی کیفی در علوم اجتماعی به شمار می‌آیند که به‌عنوان مآخذ علمی درجه اول در تحلیل‌ها و در مطالعات استفاده می‌شود. این نوع مجموعه‌ها در بسیاری از کشورهای غربی در تمام زمینه‌ها به‌صورت طرح‌های ملی به‌طور دایمی در جریان است (گروه نویسندگان، ۱۳۹۴: ۶۷). شروع، گسترش و پیشرفت تاریخ شفاهی در دنیا با دانشگاه‌ها عجین بوده است و دانشگاه‌های بزرگ به‌ویژه در آمریکا همواره از بنیان ایجاد پروژه‌های بزرگ تاریخ شفاهی و تشکیل دهندگان آرشیوهای بزرگ بوده‌اند. عمر تاریخ شفاهی به شکل امروز آن در جهان، به سال ۱۹۴۸ میلادی بر می‌گردد (گروه نویسندگان، ۱۳۹۴: ۳۶). در این سال پروفیسور آلن نونیز^۱ در جریان مطالعه پاره‌ای اسناد تاریخی در دانشگاه کلمبیا آمریکا به فکر استفاده از ضبط صوت برای ضبط و گردآوری خاطرات افتاد و به‌اصطلاح تاریخ شفاهی با این اقدام رایج شد. پس از آن، مراکز و مؤسسات مطالعاتی تاریخ شفاهی در چندین دانشگاه، از جمله در دانشگاه‌های آمریکا، کانادا و اروپا رشد و نمو یافت و فعالیت‌های محدودی نیز در این راستا در آمریکای لاتین و تعداد محدودی از کشورهای آسیایی و آفریقایی آغاز شد. تا کنون برای هویت‌بخشی و هدایت جریان تاریخ شفاهی،

امروزه مصاحبه‌کنندگان به‌صورت حرفه‌ای آموزش می‌بینند تا تحقیقات علمی ارائه کنند. به آنها آموخته می‌شود تا جامعه مخاطبان خود را در نظر بگیرند و با مطالعه قبلی به مصاحبه بپردازند. آنها می‌توانند با ارائه دقیق، مختصر و مفید وقایع، مخاطب را با حال و هوای زمان واقعه و چگونگی وقوع آن آشنا کنند. این بدان معناست که تاریخ شفاهی تجسم ملموس تری از شرایط و زمان وقوع حادثه برای مخاطب ایجاد می‌کند. استفاده از اطلاعات و اسناد مکمل در تحقیقات شفاهی کمک می‌کند تا اطلاعات از حالت انحصاری و اختصاصی خارج شود و در اختیار مخاطبان قرار گیرد. امروزه تاریخ شفاهی نقش مؤثری در تاریخ‌نگاری معاصر دارد و به‌عنوان ابزار تحقیقی برای مطالعات تاریخی کاربرد فراوانی دارد. مصاحبه فعال در این نوع پژوهش، مهم‌ترین رکن به حساب آمده است و موفقیت در آن، هم به مصاحبه‌شونده و هم به مصاحبه‌کننده بستگی دارد. مصاحبه در تاریخ شفاهی دفاع مقدس، فراهم‌کردن شرایط مادی و معنوی برای مصاحبه‌شونده به‌منظور بیان خاطرات، مشاهدات، شنیده‌های مفید و مؤثر، به‌ویژه شرح جزئیات عملکرد یا نقش مصاحبه‌شونده در یک حادثه یا سلسله حوادث دفاع مقدس است؛ بنابراین، مصاحبه یک گفت‌وگوی صرف نیست، بلکه یک نوع هنر گفت‌وگوی دوجانبه بین گوینده و شنونده است که هر دو طی فرآیند تعامل فکری و ذهنی، اطلاعات جدیدی در زمینه موضوع مصاحبه مطرح می‌کنند و به واقعت رخ داده، نزدیک می‌شوند. در این تعامل، مصاحبه‌کننده بیشتر از آنکه مجری برنامه باشد، در نقش متخصص در آن موضوع و با استفاده از هنر و فن مصاحبه‌گری، مصاحبه‌شونده را ترغیب به سخن‌گفتن می‌کند و اطلاعات مفید و مؤثر و واقعی در زمینه موضوع مدنظر ضبط و ثبت می‌کند. در این مقاله تلاش شده است تا با بررسی ابعادی از تاریخ شفاهی، به فرصت‌ها و تهدیدهای این شیوه پرداخته می‌شود.

تاریخ شفاهی

تاریخ شفاهی روش پژوهش علمی برای جمع‌آوری و نگهداری اطلاعات جامعه‌شناسی تاریخی از حافظه افراد سهیم در رخدادهای تاریخی یا شاهدان عینی آنها در هر طبقه اجتماعی است. درحقیقت تاریخ شفاهی، سندی از جنس صوت و تصویر است که یک منبع دست اول تاریخی به حساب می‌آید

^۱ Allan Nevenis

دولت فدرال ایالات متحده انجام داده است، فقط ۳-۱ درصد به دلایل قانونی یا تاریخی آتقدر مهم‌اند که برای همیشه توسط ما نگهداری می‌شوند. بخشی از پروژه‌های این سازمان تحت پروژه دولت باز، برای اعمال نظرات عموم، در دسترس همگان هم قرار می‌گیرند (کاظمی، ۱۳۸۳: ۹۳-۹۰).

در ایران به علت کمبود مدارک تاریخی، پراکندگی اسناد و مدارک و نبود یک نظام صحیح در نگهداری مدارک و اسناد تاریخی، نیاز به جمع‌آوری تاریخ شفاهی ضروری است. تاریخ شفاهی به معنای علمی آن، چیزی ورای خاطره‌نویسی است. تاریخ شفاهی به‌طور خاص آن است که به انگیزه تاریخ‌نگاری از یک جریان یا موضوع خاص، از زبان کسی که درگیر یا شاهد آن ماجرا بوده است، طی مصاحبه حضوری، مطالبی عرضه شود که نتیجه آن، روایت و تبیین آن جریان یا موضوع است. درست است که نتیجه آن با آنچه در خاطره‌نویسی عرضه می‌شود، تا حدودی نزدیک است، تاریخ شفاهی برنامه‌ریزی برای درک حادثه از طریق گفت‌وگوی حضوری و مصاحبه است. سابقه این کار در کشور ما چندان طولانی نیست. به نظر نگارندگان، نخستین تجربه در حوالی انقلاب، خاطرات شهید عراقی است که برای نخستین‌بار انتشار یافت. بعد از آن، باید کار بنیاد تاریخ را با مدیریت معادیکخواه، سنگ بنای تاریخ شفاهی دانست؛ مطالبی که طی مصاحبه حضوری و جمعی، مطرح و در مجله یاد منتشر می‌شدند. مجله حوزه هم در این راه گام‌هایی را در دهه دوم برداشت که بیشتر درباره تاریخ حوزه بود. هم‌زمان که این قبیل کارها در ایران صورت می‌گرفت، طرحی هم در دانشگاه هاروارد برای تاریخ شفاهی ایران مطرح شد که آن هم محصولات خاص خودش را داشت. افرادی هم به‌صورت محدود خودشان در اروپا این کار را کردند که مصاحبه با بنی صدر از آن جمله است؛ حتی برخی از یهودیان ایران دست به کار شدند که یکی از محصولات آن خاطرات شعبان جعفری است (توکلی، ۱۳۹۶: ۶۳). به‌منظور بررسی تاریخ شفاهی ایران نیز تا کنون در خارج از کشور چندین پروژه، مرکز و مؤسسه تحقیقاتی ایجاد شده‌اند؛ از جمله، پروژه تاریخ شفاهی زنان ایران در بنیاد مطالعات ایران با همکاری بخش تحقیقات تاریخ شفاهی کلمبیا در سال ۱۹۸۲، پروژه تاریخ شفاهی ایران در مرکز مطالعات خاورمیانه دانشگاه هاروارد (ماساچوست آمریکا) در سال ۱۹۸۱، پروژه تاریخ شفاهی چپ در ایران با اتکا به مؤسسه بین‌المللی تاریخ اجتماعی (آمستردام، هلند)، پروژه تاریخ شفاهی

انجمن‌ها و مراکز بسیاری تشکیل شده‌اند که از آن جمله «جامعه تاریخ شفاهی کانادا» و «جامعه بین‌المللی تاریخ‌دانان شفاهی» در دهه ۱۹۷۰ است. در سال ۱۹۶۲م. پس از قتل‌کنندگی برنامه‌ای برای ضبط خاطرات همکاران او براساس شیوه تاریخ شفاهی در دانشگاه کلمبیا تدوین شد که با هزار و یکصد نفر مصاحبه و خاطراتشان ضبط شد. این برنامه در دوره جانسون هم ادامه یافت. در حال حاضر، صدها طرح تاریخ شفاهی در اروپا و آمریکا وجود دارد و برنامه‌های تاریخ شفاهی به‌عنوان طرح ملی به حساب می‌آید که در طول سال با تمامی قشرهای مختلف، گفت‌وگو و تجربیات آنها جمع‌آوری می‌شود (پایگاه مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری، ۱۴۰۰).

در برخی کشورها برای ثبت و نگهداری اسناد شفاهی، نهادهای مشخصی مسئولیت دارند؛ برای مثال، مرکز ثبت مدارک عمومی در بریتانیا^۱ یک بخش غیر وزارتخانه‌ای، بایگانی و ناشر رسمی دولت انگلیس و ولز و حافظ بیش از ۱۰۰۰ سال اسناد ملی نمادین است. این مرکز مشاوران خبره‌ای در زمینه مدیریت، اطلاعات و سوابق دارد و یک نهاد فرهنگی، دانشگاهی و میراثی است. این مرکز سوابق دولت را جمع‌آوری می‌کند تا آن را برای نسل‌های بعدی حفظ کند. آنها اطلاعات دولت مرکزی انگلیس را که در وب منتشر شده است، ضبط، حفظ و در دسترس می‌کنند. بایگانی وب شامل فیلم‌ها، توییت‌ها، تصاویر و وب‌سایت‌هایی است که از سال ۱۹۹۶ تا کنون قدمت دارند (پایگاه مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری، ۱۴۰۰). بانک جهانی هم در برنامه تاریخ شفاهی، به مصاحبه، آرشیوکردن و بررسی دوره فعالیت مدیران خود می‌پردازد (پایگاه مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری، ۱۴۰۰). سازمان بایگانی و سوابق ملی^۲ مجری پروژه تاریخ شفاهی بایگانی ملی در واشنگتن، تجربیات تاریخی، بیست‌ها و دیدگاه‌های کارکنان و کارمندان سابق را جمع‌آوری می‌کند. آنها با استفاده از روش مصاحبه فرهنگ سازمانی، روش‌های کار، فرایندهای تصمیم‌گیری، اقدامات تاریخی و رویدادها را درک و همچنین، به حفظ حافظه نهادی بایگانی ملی کمک می‌کنند و در دسترس قرار می‌دهند. این سازمان خود را حافظ سوابق کشور می‌داند. در بخشی از توضیحات عملکرد این سازمان آمده است از بین تمام اسناد و مطالب ایجادشده در جریان تجارت که

^۱ Public Record Office

^۲ NARA

تفاوت تاریخ شفاهی با سایر روش‌های تاریخ‌نگاری

تاریخ‌نویسی در معنای کهن آن به مطالبی گفته می‌شد که یک مورخ از طرق مختلف که یکی از روش شفاهی در حد مختصر بود، به آن دست می‌یافت. آنچه مربوط به تاریخ قدیم‌تر از زمان خودش بود، از روی کتاب‌های دیگران می‌نوشت و وقتی به وقایع نزدیک به زمان خود می‌رسید، سعی می‌کرد با توجه به شنیده‌ها، اسناد و نامه‌ها و بیشتر صحبت‌هایی که از زبان افراد کوچک و بازار یا درگیر ماجرا می‌شنود، تاریخ خویش را بنویسد. واقع مطلب آن است که راهی جز این هم برای تاریخ‌نگاری نبوده است. در هر حال، بخشی از منابع شفاهی بوده‌اند و در همین چهارچوبی که اکنون ما به آن تاریخ شفاهی می‌گوییم، به‌ضرورت نه با این نظم و نسق، به دست می‌آمده است.

لزوم تاریخ‌نگاری و جمع‌آوری تاریخ شفاهی

تردیدی نیست که تاریخ شفاهی یکی از راه‌های مهم جمع‌آوری اطلاعات خام برای تدوین و تحلیل تاریخ معاصر است که این روش با توجه به شدت و ضعف اطلاعات جمع‌آوری‌شده از منابع دیگر، اهمیت آن بیشتر یا کمتر می‌شود؛ یعنی هرچه اطلاعات ما نسبت به مسائل دیگر کمتر باشد، تاریخ شفاهی اهمیت بیشتری می‌یابد. به‌طور کلی، تاریخ شفاهی از منابع مهم تاریخ‌نگاری معاصر است؛ بنابراین، مهم است که با سازوکار علمی و مناسبی انجام شود و صرفاً تاریخ را براساس روایت‌های محض ننویسیم؛ یعنی اهمیت آن باید در چارچوب خود بررسی شود. در حال حاضر در جهان بحث تاریخ شفاهی بسیار فنی و حرفه‌ای شده است؛ یعنی این‌طور نیست که شما دستگاه ضبط را روشن کنید و از یک نفر بخواهید هرچه در دل دارد بگوید و او روایت‌های مدنظر خود را بدون چارچوب و دقت نظر از سوی مصاحبه‌کننده بگوید. در ایران نیز نزدیک ۳ دهه است که تاریخ شفاهی جدی گرفته می‌شود؛ به این صورت که هم تدریس می‌شود و هم کارگاه‌های مختلف آموزشی در این باره برگزار می‌شود و در بعضی موارد مطالب ارائه‌شده به‌صورت کتاب، گزارش یا مقاله منتشر می‌شوند.

پس تاریخ شفاهی روشی علمی است و باید با توجه به سازوکارهای مشخص آن استفاده شود. در تاریخ شفاهی، هر کس وظیفی بر عهده دارد که با توجه به مسئولیتی که بر عهده می‌گیرد، باید آنان را بشناسد و انجام دهد. مصاحبه‌گر تاریخ

چپ (برلن، آلمان)، طرح تاریخ شفاهی اقتصاد ایران در دانشگاه لندن و پروژه تاریخ شفاهی ایران که طرحی برای مصاحبه با عده‌ای از ایرانیانی بود که در تاریخ معاصر نقشی داشته‌اند و با مدیریت حبیب لاجوردی در دانشگاه هاروارد انجام گرفت. «برنامه انرژی اتمی ایران تلاش‌ها و تنش‌ها، مصاحبه با اکبر اعتماد» از نمونه کارهای دیگر است که مصاحبه اکبر اعتماد درباره تاریخ برنامه انرژی اتمی حول سیاست آمریکا و ایران، سؤال اصلی است که در این کتاب مطرح شده است. همچنین، خواننده با تاریخچه تشکیل و تحول سازمان انرژی اتمی آشنا خواهد شد؛ برای مثال، این مسئله مطرح می‌شود که آیا آمریکا با وجود رابطه خوب با شاه با انجام این طرح موافق بود. «تحولات صنعت نفت ایران، نگاهی از درون، مصاحبه با پرویز مینا و فرخ نجم‌آبادی»، «سیاست و سیاست‌گذاری اقتصادی در ایران، مصاحبه با علی نقی عالیخانی» و تاریخ شفاهی روابط ایران و آمریکا نیز از دیگر آثار این حوزه است که مورد اخیر در دفتر مطالعات ایران تهیه می‌شود که هدفش گفت‌وگو با مقامات ارشد آمریکایی درباره سیاست‌های خارجی آمریکا درباره ایران است (توکلی، ۱۳۹۶: ۶۸).

از پروژه‌های داخلی تاریخ شفاهی ایران در سال‌های اخیر، «تاریخ شفاهی ارتباطات و فناوری اطلاعات»، تاریخ شفاهی «جمعیت هلال احمر ایران» هستند. در واقع گام اصلی در زمینه تاریخ شفاهی با تاریخ جنگ برداشته شد؛ یعنی پس از موضوع تاریخ انقلاب، چه از افق دید انقلابیون و چه ضد انقلاب‌ها، تاریخ شفاهی جنگ بود که این دانش را در ایران بارور کرد. حجم عظیم تولیدات تاریخ شفاهی جنگ، نشان‌دهنده آن است که این روش، کارکرد بسیاری در ایران دارد و از آن استقبال شده است؛ البته یک اشکال مهم آن این است که ما بیشتر به محتوا پرداخته‌ایم و این دانش را به‌صورت یک ابزار علمی بررسی نکرده‌ایم؛ به این معنا که اصول علمی آن را درست تبیین نکرده‌ایم و بیشتری تجربی کار کرده‌ایم (جعفریان، ۱۳۸۹: ۴۳). آیت‌الله خامنه‌ای به استفاده از روش علمی در نگارش خاطرات و تاریخ شفاهی تأکید دارد «با آنکه شیوه تحقیق وارداتی و اروپایی است، سبک کار را باید به همان روش انجام دهیم و البته هوشمندانه و خردمندانه مباحث تاریخی نقد و بررسی شوند» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۲/۰۲/۲۳).

ضمن اینکه چون در موارد بسیاری مصاحبه شونده‌گان در سنین بالا مصاحبه می‌کنند، همواره باید توجه داشت گفته‌های آنان به‌طور ناخواسته ممکن است دقیق و درست نباشد؛ البته این به معنای دروغ‌گویی نیست. مصاحبه‌کننده باید و می‌تواند به تصحیح مطالب و تازه کردن ذهن مصاحبه‌شونده کمک کند تا از اهمیت کار و سخنان صاحب‌خاطرات کاسته نشود (شیوه‌نامه تدوین تاریخ شفاهی ارتش جمهوری اسلامی ایران).

مزیت‌ها و محدودیت‌های تاریخ شفاهی نسبت به سایر شیوه‌های تاریخ‌نگاری

تاریخ شفاهی سه رکن اصلی مصاحبه‌فعال، مصاحبه‌شونده و مصاحبه‌گر دارد. مصاحبه‌شونده و مصاحبه‌گر جریان مصاحبه را شکل می‌دهند. پس این دو نقش اساسی در تاریخ شفاهی دارند. اینکه چطور مصاحبه‌گر، چطور سؤال طرح کرد، پرسش محوری کدام است و از این قبیل مسائلی که می‌باید آموخت و در تجربه تقویتشان کرد و در عمل به کار بست. توانایی مصاحبه‌گر در انجام مصاحبه یک امر لازم است که با آگاهی او درباره موضوع گفت‌وگو تکمیل می‌شود. او باید بر موضوع احاطه داشته باشد و تلاش کند تا مصاحبه‌شونده را به حرف آورد و مانع از بیراهه رفتن او شود. پس از خاتمه کار هم باید یادداشت‌ها، ضامنه‌ها و پیوست‌های مصاحبه‌ها را تهیه کند. افراد ناشناخته را بشناساند، توضیحات بیشتری درباره بعضی اسامی مانند مکان‌ها، افراد یا اصطلاحات تخصصی بدهد و کار را در یک چهارچوب معتبر عرضه کند (گروه نویسندگان، ۱۳۹۴: ۷۸).

مزیت این روش، یعنی تاریخ شفاهی براساس مصاحبه، برای شناخت ماجرا و موضوعی متعدد است که می‌تواند از دیدگاه‌های دیگری هم بررسی شود. درواقع وقتی شما شکل‌گیری یک نهاد یا عملکرد فردی را به مصاحبه می‌گذارید، چیزی بیشتر از اسناد را دنبال می‌کنید؛ برای مثال، یک سند که عبارت است از داستان تأسیس آن نهاد، اساسنامه آن یا گزارش رسمی که در آن روزگار تدوین شده است، فقط مباحث نهایی مربوط به تشکیل آن نهاد را به شما نشان می‌دهد؛ اما وقتی مصاحبه‌گر به مصاحبه‌فعال می‌پردازد، بسیاری از مباحث پیش از تشکیل آن نهاد مانند ضرورت تأسیس، ایده آن، نزاع‌های منتهی به شکل‌گیری اساسنامه، ذهنیت‌ها و اهداف پشت‌پرده در تشکیل آن نهاد و بسیاری از مسائل دیگر را بازگو می‌کند (جعفریان، ۱۳۸۹: ۱۶) در اسناد رسمی، هیچگاه از انگیزه‌ها

شفاهی باید از وقایع دوره مدنظر و زندگی و کارنامه مصاحبه‌شونده مطلع باشد و بحث را اداره کند. اینکه گفت‌وگوکننده موضوعی را نداند و از صاحب‌خاطرات بخواهد حرف‌هایش را بزند، تاریخ شفاهی نیست. تاریخ شفاهی باید در چارچوب موضوع خاصی باشد که مصاحبه‌شونده از آن اطلاع دارد و در چارچوب مشخص شده با توجه به هدف مصاحبه، بسته پرسشی آماده کرده باشد؛ سؤالات برخاسته از دانش، تجربه، مطالعه و پژوهش مصاحبه‌گر است. اگر این دانش وجود نداشته باشد، دو اتفاق می‌افتد: اول صاحب‌خاطرات به بیراهه می‌رود و مطالبی را بیان می‌کند که یا مهم نیست یا فقط به گمان خودش مهم است، یا اینکه بحث را هدایت می‌کند و به جایی می‌برد که خودش می‌خواهد و با گفتن بخشی از حقیقت و پنهان کردن بخش دیگر نوعی تاریخ‌سازی می‌کند؛ اقدامی که گاهی ناآگاهانه و گاهی آگاهانه است (تفرشی، ۱۴۰۰: ۲۳).

خصوصیات تاریخ‌نگار شفاهی

تاریخ‌نگار شفاهی اول باید فرد مصاحبه‌شونده را بشناسد و بداند با چه کسی و به چه منظوری صحبت می‌کند. اینکه یک نفر، آدم مهمی باشد، برای مصاحبه از او کافی نیست. اول باید او را بشناسد و جستجو در اینترنت کفایت نمی‌کند، باید به افراد مرتبط با فرد راوی، اسناد آرشیوی، روزنامه‌ها، آلبوم‌های عکس و دیگر منابع مراجعه کند. یکی از مشکلات رایج برخی روزنامه‌نگاران و مورخان این است که فکر می‌کنند همه چیز در اینترنت و آن هم فقط صفحه نخست آن پیدا می‌شود و هرچه در اینترنت پیدا شود، دقیق و خلدشه‌ناپذیر است. مصاحبه‌گر باید یک پژوهش کامل درباره موضوع گفت‌وگو و شخصیت مصاحبه‌شونده داشته باشد. برای اینکه اگر مصاحبه‌شونده بحثی را عمدی یا غیرعمد از قلم انداخت یا دچار زمان‌پریشی و جابه‌جایی زمانی رویدادها شد، مصاحبه‌گر بتواند او را به مسیر اصلی مصاحبه هدایت کند.

بحث مهم دیگر این است که گفته می‌شود مصاحبه‌گر نباید در مصاحبه خنثی عمل کند و نیز نباید با انتقادات خشک و تند وارد شود. مرز باریکی بین بازجویی و مصاحبه وجود دارد؛ تا زمانی که اعتماد بین مصاحبه‌شونده و مصاحبه‌کننده ایجاد نشود، مصاحبه‌گر باید به‌طور تجسسی و چالشی پیش برود؛ اما اگر بخواهد با اصرار و پرخاش به سمت بازجویی برود، اعتماد از بین می‌رود و پروژه تاریخ شفاهی به کلی مخدوش خواهد شد.

کلی، تاریخ شفاهی با محدودیت‌هایی روبه‌روست. گذر زمان یکی از بدترین آفت‌ها و آسیب‌های تاریخ شفاهی است. حافظه از دست می‌رود و انسان به اشتباه مطالبی را نقل می‌کند. بخشی از تناقض‌گویی‌هایی که در خاطرات نقل شده در تواریخ شفاهی مربوط به انقلاب در سال‌های اخیر پیش آمده، نتیجه مشکل حافظه است؛ برای نمونه، دو فرد در یک حادثه حضور داشته‌اند، یکی برخی از مسائل را به کلی فراموش می‌کند و منکر می‌شود، در حالی که فرد دیگر آن حادثه را به یاد دارد و بیان می‌کند. مهم‌تر از مشکل حافظه، این مشکل است که تصاویر گذشته مرتب در ذهن اصلاح می‌شوند و تغییر می‌کنند. در این صورت اعتماد درستی بر آنها نمی‌توان کرد. هرچه این گذر زمان بیشتر باشد، عیب‌های کار بیشتر است. یکی از عیب‌ها اصلاح ذهنیت براساس مسائلی است که به‌طور روزانه اتفاق می‌افتد. فضای فکری جامعه بر ذهنیت آدم‌ها تأثیر دارد و امکان ندارد در شرح و بیان یک رخداد از گذشته دور، بی‌تأثیر باشد. طبیعی است تاریخ شفاهی یک موضوع هرچه به زمان آن نزدیک‌تر باشد، قابل اعتمادتر است. اختلاف‌های بعدی میان افراد درگیر در یک ماجرا، ممکن است بر بیان فرد تأثیر بگذارد؛ برای مثال، راوی، حق افراد را ضایع می‌کند، چهره‌ها را از تاریخ حذف می‌کند و ...

یکی از مهم‌ترین محدودیت‌ها این است که برخی از تواریخ شفاهی، مشکل برخورد با افراد دیگر را دارد. این امر سبب می‌شود مصاحبه‌شونده از گفتن برخی از مسائل خودداری کند. در تواریخ قدیم این مشکل کمتر وجود دارد؛ به‌خصوص وقتی که به بیان گذشته دور می‌پردازیم؛ اما در تاریخ شفاهی شما با دوره‌ای سروکار دارید که طرف‌های ماجرا ممکن است زنده باشند یا موضوع ممکن است از حساسیت خاصی برخوردار باشد. در این صورت، مصاحبه‌شونده و حتی مصاحبه‌کننده، درگیر رویدادی شوند که ممکن است برای آنان مشکل ایجاد کند یا اجازه ندهد تبیین درستی از واقعیت داشته باشند.

میزان اعتماد به تاریخ شفاهی

روایات تاریخ شفاهی را باید با منابع دیگر از جمله اسناد و روایت‌های دیگران اعتبارسنجی کرد؛ اما در برخی مواقع که روایات منحصر به فرد هستند، به هر حال این ریسک وجود دارد که این روایت منحصر که قابل راستی‌آزمایی نیست، دروغ باشد یا کم‌گویی و کم‌اهمیت باشد یا از روی غرض یا اشتباه حافظه

به‌طور واضح صحبتی نمی‌شود؛ در حالی که در مصاحبه حضوری در صورت توانمندی مصاحبه‌گر، بسیاری از انگیزه‌ها بیان می‌شود. اینها البته وقتی است که مصاحبه‌شونده متقاعد به بیان مطالب شده باشد که از راه‌های مختلفی می‌توان او را متقاعد کرد؛ برای مثال، با یادآوری ضرورت ثبت اطلاعات او، استفاده از تجربیات راوی برای آیندگان، ارائه‌شدن حق مطلب و وظیفه‌ای که بر عهده هر کدام از ماست تا واقعیت‌ها را بیان کنیم. این موارد در حوزه اخلاقی و مسئولیت اجتماعی افراد هستند. در مواردی نیز از الزام مؤسسات مختلف برای کارکنانش به مصاحبه نیز استفاده می‌شود. ترسیم فضای حاکم بر تشکیل آن نهاد از دیگر مسائلی است که در تاریخ شفاهی به آن توجه می‌شود. همین‌طور بسیاری از مسائلی که در تاریخ‌نویسی رسمی از آنها سخنی به میان نمی‌آید و اغلب تصور می‌شود حرف‌های بی‌خاصیتی است، در تاریخ شفاهی به آن توجه می‌شود و راه حل برخی از مشکلات کلیدی در زمینه تاریخ خواهند بود. نقش افراد عادی در تاریخ‌نگاری‌های رسمی رسمی چندان آشکار نیست؛ در حالی که در تاریخ شفاهی بر نقش افراد تأکید ویژه صورت می‌گیرد (ن.ک: جعفریان، ۱۳۸۹: ۱۷).

محدودیت‌ها و اشکالات تاریخ شفاهی

ایرادات تاریخ شفاهی از دیگر موضوعاتی است که نیاز به بررسی دارد؛ به‌خصوص در زمینه تاریخ سیاسی، تاریخ شفاهی فاقد اعتبار یا در شمار کم‌ارزش‌ترین منابع یاد شده است؛ دلیل آن هم این است که در تاریخ شفاهی، به صرف آنکه به انگیزه‌ها توجه یا بر نقش افراد تکیه می‌شود، در حوزه سیاست، همیشه جای چند و چون و ایراد هست. آنجا که کار نتیجه مطلوب را نداشته یا از طرف مردم پذیرفته نشده باشد، همه‌گیران هستند و تلاش می‌کنند خود را بی‌تقصیر جلوه دهند و آنگاه که پیروزی خاصی به دست می‌آید، همه خود را پیشگام و پیشقدم و مبتکر آن می‌دانند و نقش دیگران را تحت الشعاع خود قرار می‌دهند؛ البته بخشی از این به دلیل فراگیری و تأثیری است که تصمیمات سیاسی بر ابعاد مختلف زندگی مردم دارد و نیز گروه‌های مختلف مخالف و موافق به بررسی عملکرد سیاسیون می‌پردازند که در توجه مردم به آنها تأثیرگذار است. همچنین، از چندوجهی بودن عملکرد سیاسیون نباید غافل بود. در حوزه تاریخ اجتماعی و فرهنگ ممکن است توجه با این حساسیت همراه نباشد؛ ولی واکنش‌های متفاوتی را سبب می‌شود. به‌طور

سفارت بریتانیا در ایران صحبت کند، ممکن است ۵۰۰ صفحه صحبت کند و هرچه پایین تر بروید، اطلاعات بیشتری وجود دارد؛ برای همین، وقتی در تاریخ محلی هم جست‌وجو کنید، برای مثال، اگر بخواهید درباره سیر تحول آموزش و پرورش در ایران تاریخ شفاهی جمع‌آوری کنید، یک وزیر ممکن است صرفاً خطوط کلی تاریخی را بیان کند؛ ولی کسانی که در بطن ماجرا بوده‌اند، برای مثال، با یک مدیر رده میانی محلی آموزش و پرورش در اصفهان صحبت کنید، چون آن شخص نوک پیکان آن سیاست‌ها بوده است، به جای خطوط کلی اطلاعات خیلی بیشتری به شما بدهد. به نظر نگارندگان، تاریخ شفاهی شهرستان‌ها باید شایان توجه قرارگیرد. این نگرش با رسالت تاریخ شفاهی که توجه به گروه‌ها و افراد کمتر دیده شده است، همخوانی دارد.

راهکار برای رهایی از محدودیت‌های تاریخ شفاهی

حقیقت آن است که منابع شفاهی هم مانند بسیاری از منابع دیگر، باید حک و اصلاح شوند. ما در نقد اخبار تاریخی، مقایسه میان اخبار یک موضوع را راه حل مناسبی برای ارزیابی می‌دانیم. در تاریخ شفاهی نیز باید چنین کرد. برای ارزیابی یک واقعه، باید با چندین نفر که درگیرند، مصاحبه کرد و از مقایسه میان آنها تا اندازه‌ای به واقعیت دست یافت. به‌علاوه، آشنایی مصاحبه‌گر و تخصص او در موضوع و شناخت‌های روش‌های نقد، به نقد و ارزیابی آنچه در تاریخ شفاهی نقل شده است، کمک می‌کند. ایجاد تلفیق میان آنچه در مصاحبه‌ها به‌عنوان تاریخ شفاهی گفته شده با اسنادی که از آن ماجرا برجای مانده، در این زمینه کاربردی است. همیشه باید اسناد را در کنار تاریخ شفاهی گذاشت. همچنین، باید آنچه را در تاریخ‌نگاری‌های رسمی آمده‌اند، کنار تاریخ شفاهی گذاشت تا از مقایسه آنها بهتر به نتیجه رسید. نکته دیگر اینکه همیشه باید اصل بیان وقایع را از تفسیرها جدا کرد. در تاریخ شفاهی این آمیختگی فراوان است و باید راهی برای آن اندیشید؛ یعنی کسی که حوادث را روایت می‌کند، مرتب کار تحلیلی می‌کند و چون خودش درگیر است، تلاش دارد تا چهارچوب‌های تحلیلی خود را در نقل وقایع بیاورد. تفکیک اینها کمک خواهد کرد تا با واقعیت بهتر آشنا شویم (توکلی، ۱۳۹۶: ۷۶).

اتفاقات تاریخی جابه‌جا شوند و مطالب دیرتر یا زودتر گفته شود که در اصل روایت تاریخی خدشه ایجاد می‌کند؛ بنابراین، این هنر مصاحبه‌کننده است که اجازه ندهد این اتفاق بیفتد و با طرح سؤال‌های مشخص و موازی، این دقت نظر و راستی‌آزمایی را انجام دهد یا دیگران این روایت را راستی‌آزمایی کنند.

بی‌توجهی به بحث تاریخ شفاهی در شهرستان‌ها و نقاط دور دست

گاهی تلقی کلی که مردم و حتی محققان از تاریخ شفاهی دارند، علمی و جامع نیست. این تلقی کلی، درباره تاریخ شفاهی و روایات محلی خارج از مرکز ممکن است بیشتر باشد. با یک مقدمه شروع می‌کنیم تا اهمیت موضوع را بیشتر برسانیم. آمارهایی که آرشیو ملی بریتانیا منتشر کرده است، نشان می‌دهد بین ۵۰ تا ۶۰ درصد مراجعه‌کنندگان علاقه‌مندان تاریخی بوده‌اند که غیرحرفه‌ای محسوب می‌شدند؛ یعنی شغل آنها پژوهش تاریخ نبوده است؛ جالب تر اینجاست که تقریباً بین ۵۰ تا ۶۰ درصد کل مراجعه‌کنندگان به آرشیو تاریخی کسانی بوده‌اند که زمینه کاری‌شان تاریخ محلی و خانواده‌ها بوده است که این دو بیشترین حجم تاریخی در اروپا را در بر می‌گیرد. تصور ما از تاریخ شفاهی در ایران این است که تاریخ شفاهی، یعنی فقط رجال، آن هم رجال مرکز نشین و سیاستمدار و باقی افراد اهمیت ندارند. اگر برای مثال، در شهرستان‌های مختلف با فردی که بر فرض رئیس اداره ثبت یا آموزش و پرورش بوده است، گفت و گو کنید و سیر زندگی او را بررسی کنید، از نظر بعضی از افراد ارزش ندارد؛ در صورتی که از نظر تاریخ محلی - سیاسی - اقتصادی و ... اهمیت دارد. اگر در سایت‌های انتشار کتاب جهانی جست‌وجو کنید، می‌بینید که بیشترین میزان تولید تاریخ شفاهی در جهان درباره تاریخ شفاهی محلی است (تفرشی، ۱۴۰۰: ۱۸)؛ حتی اگر کسی تاریخ شفاهی درباره تاریخ جنگ ویتنام جمع کند، می‌نویسد تاریخ جنگ ویتنام براساس خاطرات سربازانی است که برای مثال، از ایالت پنسیلوانیا به جنگ اعزام شده‌اند؛ برای اینکه وقتی در تاریخ شفاهی ریزتر می‌شوید، به اطلاعات بیشتری دست پیدا می‌کنید؛ برای مثال، اگر مصاحبه‌گر با وزیر خارجه بریتانیا مصاحبه کند، اطلاعاتی که او درباره ایران دارد، ممکن است در حد ۱۰ صفحه باشد، با معاون بخش خاورمیانه وزارت خارجه بریتانیا صحبت کند، ممکن است به جای ۱۰ صفحه ۲۰ صفحه اطلاعات ارائه دهد، با دبیر اول

خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۱۲/۱۶) «همه کشور باید از این [ظرفیت راهیان نور] استفاده کند و قدر آن را بداند؛ در کتاب‌های ما بیاید، در هنر ما بیاید، در دبیرستان ما و دبستان ما بیاید، در دانشگاه‌های ما راه پیدا کند» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۱۲/۱۶).

ه. از هنر استفاده کنید.

«من غالب آثار هنری جنگ را یا دیدم یا شنیدم ... قطعاً آثار باارزشی در بین اینها وجود دارد؛ لیکن همه اینها در مقابل آن گنجینه عظیمی که در این دفاع هشت ساله به وسیله ملت ایران به وجود آمد، چیز کمی است» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۷۹/۷/۶).

و. وظیفه ثبت دفاع مقدس

«این پیروزی را ما باید روایت کنیم ... کار عده‌ای که به میدان جنگ رفتند، دیگر تمام شد. پس از پایان کار آنها، کار یک خیل عظیم دیگری آغاز می‌شود» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۷۹/۷/۶). «آن هشت سال جنگ باید تاریخ ما را تغذیه کند» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۷۰/۴/۲۵).

نتیجه

اگر فایده تاریخ گردآوری تجارب باشد، تاریخ شفاهی یکی از بهترین انواع تجربه‌اندوزی است. آنچه بشر را از دوباره‌کاری و رفتن راههای خطای پیشین باز می‌دارد، توجه به تجارب است. تواریخ، معمولاً بر تجربه‌اندوزی تکیه دارند؛ اما تاریخ شفاهی بیشترین تجربه را در اختیار ما می‌گذارد. طبعاً تجارب بشری هم در حوزه‌های مختلفی که می‌تواند متعلق تاریخ شفاهی باشد، بهتر ثبت و ضبط خواهد شد. اینکه ما تجربه‌های یک معلم یا نقاش را داشته باشیم، برای هر کسی که در این حوزه‌ها فعالیت دارد، ارزشمند خواهد بود. ما قبلاً این قبیل اطلاعات را فقط به صورت نقل سینه به سینه از طریق پدران و دوستان می‌شنیدیم؛ اما اگر دانش تاریخ شفاهی را گسترش دهیم و به حوزه‌های مختلف بکشانیم و آموزش‌های لازم برای استفاده علمی و روشمند از آن را پیگیری کنیم، می‌توانیم تجربه‌هایمان را بیشتر و عقل جمعی و اجتماعی و کاری‌مان را تقویت کنیم. درواقع ما با گسترش تاریخ شفاهی، بر فایده کلی تاریخ افزوده ایم و آن را در سطح و عمق گسترش کمی و کیفی داده‌ایم.

تاریخ شفاهی یکی از شیوه‌های جمع‌آوری اطلاعات خام برای تدوین و تحلیل تاریخ است که با منابع دیگر اطلاعاتی سنجیده می‌شود. از منظری دیگر، هرچه اطلاعات ما نسبت به

توصیه‌های رهبر معظم انقلاب اسلامی برای ثبت تاریخ شفاهی دوران دفاع مقدس

دفاع مقدس ملت ایران از دو خطر «فراموشی» و «تحریف» مصون نیست: «دست تحریف، این بخش پُردرخشش تاریخ ما را ممکن است مخدوش کند» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۹/۶/۳۱) و «این دغدغه در ذهن من هست که فرهنگ جنگ و فرهنگ انقلاب و درحقیقت روحیه انقلاب از بین برود» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۷۰/۴/۲۵).

اما در مقابل چنین خطراتی چه می‌توان کرد؟

الف. زندگینامه و سبک زندگی شهدا را تبیین کنید.

یکی از اقدامات تأکیدشده حضرت آیت‌الله خامنه‌ای برای تعمیق و ترویج فرهنگ دفاع مقدس تمرکز بر زندگی شهدا و تبیین آن است: «ما زندگی شهیدان را، سبک زندگی شهیدان را، برای جوان‌هایمان، برای نسل‌های رو به آینده‌مان تصویر کنیم، ترسیم کنیم، به آنها نشان بدهیم که ببینند چه بود و چه شد» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۷/۵).

ب. خاطرات جنگ را زنده کنید.

در نگاه رهبر انقلاب، خاطرات دوران جنگ یک «ثروت ملی» است. باید این ثروت را استخراج و به شکل مطلوب بهره‌برداری کرد: «این خاطرات، ثروت ملی است ... باید بگویند، باید بنویسند» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۶/۳/۳)؛ البته خاطرات پدران و مادران و همسران شهدا نیز بسیار مهم است: «از فرصت باقیمانده استفاده کنید. برای گفت‌وگو با پدر و مادرها ... این را یکی از فوریت‌ها و اولویتهایمان بدانید و در درجه اول بروید سراغ پدر و مادرهایی که هستند و همسران شهدا یا برادران و خواهران. از آنها راجع به خُلقیات و روحیات شهید پرسید» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۰۷/۰۵).

ج. یادواره‌های شهدا را جدی بگیرید.

در نگاه آیت‌الله خامنه‌ای هر یادواره‌ای که برگزار می‌شود، تأثیر اساسی در جمع‌بسیاری می‌گذارد (ن.ک: آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۰۷/۰۵)؛ البته باید «سعی بشود جنبه‌های محتوایی و تربیتی و هدایتی این یادواره‌ها تقویت بشود» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۰۷/۰۵).

د. از ظرفیت راهیان نور استفاده کنید.

«من می‌گویم این راهیان نور یک فناوری است؛ این یک فناوری است برای استفاده از این ثروت عظیم» (آیت‌الله

- مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری
(۱۴۰۰/۰۲/۲۷)، تاریخ شفاهی چیست؟
www.khamenei.ir -

مسائل کمتر باشد، تاریخ شفاهی اهمیت بیشتری می‌یابد. اهمیت تاریخ شفاهی فارغ از لذتی که در گوش دادن روایات مختلف تاریخی دارد، از نظر بررسی و تحلیل ابعاد مختلف تاریخ یک کشور تأمل برانگیز است. جمع‌آوری و پردازش تحولات، تکنیک‌های خاص خود را می‌طلبد که تاریخ‌پژوهان باید به آن به‌منزله یک مقوله علمی نگاه کنند نه به معنای یک خبر روزنامه‌ای برای دریافت حق‌التحریر و انجام یک کار روزمره؛ بلکه تاریخ‌نگاری باید به‌عنوان یک طرح علمی - کاربردی و تا حد ممکن بدون جهت‌گیری سیاسی انجام شود. در این پژوهش، محدودیت‌های تاریخ شفاهی مانند گذر زمان، طرح و راه‌های کاهش آسیب‌های تاریخ شفاهی از این چالش بررسی شدند.

منابع

- تفرشی، مجید (۱۴۰۰/۰۵/۲۷)، «ماهیت و تکنیک‌های تاریخ شفاهی»، روزنامه اعتماد.
- توکلی، فائزه (۱۳۹۶)، *تاریخ شفاهی: مباحث نظری، روش‌شناسی، انتشارات سوره مهر، تهران.*
- جعفریان، رسول (۱۳۸۹)، «تاریخ شفاهی چیست؟ گفت‌وگو با رسول جعفریان»، *مجله همشهری، شماره آذرماه.*
- حسن آبادی، ابوالفضل (۱۳۸۵)، *تاریخ شفاهی در ایران، انتشارات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مشهد.*
- حسن آبادی، ابوالفضل (۱۳۹۴/۱۱/۰۴)، «نقش دانشگاهها در گسترش تاریخ شفاهی»، *سایت تاریخ شفاهی.*
- سامر، باربارا دبلیو و مری کی کویلن (۱۳۹۲)، *راهنمای تاریخ شفاهی، انتشارات سازمان اسناد و کتابخانه مرکزی جمهوری اسلامی ایران، تهران.*
- کاظمی، محسن (۱۳۸۳)، «تاریخ شفاهی»، *مجله زمانه، شماره ۲۸، صص ۹۰-۹۳.*
- گروه نویسندگان (۱۳۹۴)، *مجموعه مقالات چهارمین نشست تخصصی و کارگاهی آموزشی تاریخ شفاهی (۷ و ۶ اسفندماه ۱۳۸۶)*، سوره مهر، تهران.
- نورائی، مرتضی و مهدی ابوالحسنی ترقی (۱۳۹۴)، *تاریخ شفاهی و جایگاه آن در تاریخ‌نگاری معاصر ایران (۱۳۸۵-۱۳۵۸)*، پژوهشکده تاریخ اسلام، تهران.

